Eduskunnan tulevaisuusvaliokunnalle

Kuuleminen 13.11.2024

Kimmo Ketola (FT, dos.) Kirkon tutkimus ja koulutus

Uskonnot ja katsomukset epävarmuuksien ajassa

Johdanto

Pyrkimys ymmärtää elämää ja olemassaoloa kuuluu ihmisyyteen. Ihmisen käyttäytymistä säätelevät paitsi fysiologiset ja biologiset tarpeet, myös se tapa, jolla me todellisuutta hahmotamme. Ihmiset ovat kautta aikojen pyrkineet antamaan ihmiselämälle aineellisia tarpeita syvempiä ja laaja-alaisempia merkityksiä. Tällaisia kokonaisvaltaisia merkitysjärjestelmiä kutsutaan maailmankuviksi tai katsomuksiksi.[1]

Jokaisella meistä on maailmankuva ja maailmankatsomus. Uskonnolliset katsomukset erotellaan usein omaksi ryhmäkseen niiden erityisluonteen takia. Uskonnollisissa katsomuksissa tähdennetään sitä, että ihmisaistein havaittava maailma ei ole koko todellisuus. Niiden mukaan näkyvän luonnon lisäksi on olemassa jokin todellisuuden ulottuvuus, jota ei voida aistein havaita eikä täysin järjellä käsittää. Maailman eri uskontoperinteissä on lisäksi aina esiintynyt pyrkimystä jonkinlaiseen koherenssiin erilaisen uskomusten, tapojen ja moraalisen käyttäytymisnormien kesken, ja siksi ne muodostavat usein helposti tunnistettavia identiteettejä ja ihmisryhmiä, joihin voidaan kiinnittyä lujin ylisukupolvisin sitein.

Eduskunnan tulevaisuusvaliokunta on pyytänyt lausuntoa aiheesta maailmankuvien muutos. Valiokuntaa on kiinnostanut erityisesti 1) millaisia liikahduksia uskontojen välillä ja sisällä on maailmassa parhaillaan käynnissä, 2) miten voimme olettaa uskontojen kehittyvän seuraavan

[1] Suomalaisessa keskustelussa on tullut tavaksi erottaa toisistaan maailmankuva ja maailmankatsomus. Maailmankuvalla tarkoitetaan käsityksiä siitä, millaisista asioista todellisuus koostuu ja kuinka siitä voidaan saada tietoa. Siihen kuuluu käsityksiä ajasta ja avaruudesta, luonnosta ja yliluonnollisesta sekä ihmisestä ja yhteiskunnasta. Maailmankatsomus (elämänkatsomus, katsomus) puolestaan sisältää niiden lisäksi arvoja ja normeja, toisin sanoen käsityksiä hyvästä ja pahasta sekä sallitusta ja kielletystä. Maailmankatsomus vastaa kysymykseen siitä, mitä on hyvä elämä ja kuinka se voidaan saavuttaa yhdessä toisten ihmisten kanssa. Maailmakuvan käsitteestä laajemmin, ks. esim. Ketola 1997.

25 vuoden aikana, sekä 3) näyttäytyykö ympäristökriisi uskonnoille jonkinlaisena muutosajurina ja jos, niin millaisena?

Seuraavassa katsauksessa näihin aihepiireihin keskitytään erityisesti uskonnoissa tapahtuneisiin kehityskulkuihin ja havaintoihin. Tarkastelu tapahtuu viimeaikaisen uskontososiologisen tutkimuksen näkökulmasta. Uskontososiologinen tutkimus on saanut runsaasti uutta pontta sekä maailmanlaajuisten kyselyaineistojen karttumisesta että lisääntyneestä huomiosta arjen uskonnollisuutta kohtaan.

Tutkimusaineistojen rikastuessa uskontososiologien keskuudessa on alettu yhä useammin korostaa uskonnollisiin kehityskulkuihin sisältyvää monitahoisuutta ja ristiriitaisuutta. Esimerkiksi norjalainan uskontososiologi Inger Furseth on lanseerannut käsitteen ”uskonnollinen kompleksisuus” kuvaamaan lähestymistapaa, jossa kiinnitetään erityistä huomiota juuri tähän uskonnollisten muutosten monitahoisuuteen:

> *Uskonnollista kompleksisuutta käytetään […] metateoreettisena käsitteenä kuvaamaan monien ja joskus ristiriitaisten uskonnollisten kehityskulkujen samanaikaista läsnäoloa yhteiskunnan eri tasoilla. Uskonnollinen kompleksisuus tarkoittaa, että erilaiset uskonnollisuuden heikkenemisen, kasvun ja muutoksen kehityskulut esiintyvät rinnakkain yhteiskunnan eri tasoilla ja että jokaisella tasolla ilmenee useita uskonnollisuuden muotoja*.[2]

Tarkastelen seuraavassa aluksi uskontojen välillä ja niiden sisällä tapahtuneita globaaleja kehityskulkuja mahdollisimman laajan yleiskuvan hahmottamiseksi ja mahdollisesti ristiriitaisten kehityskulkujen tunnistamiseksi. Sen jälkeen poraudun suomalaisiin aineistoihin, jotta saisimme kuvaa hienovaraisemmista siirtymistä erityisesti nopeasti maallistuneissa maissa. Viimeiseksi nostan esiin joitakin huomioita ilmastokriisin vaikutuksista uskontojen kentällä. Vasta näiden havaintojen esittelyn jälkeen on mahdollista alkaa hahmottelemaan sitä, mitä nämä kehitysjuonteet mahdollisesti kertovat uskontojen tulevaisuudennäkymistä.

1. Maallistuminen etenee – mutta uskontojen yhteiskunnallinen merkitys kasvaa

Kansainväliset tilastot osoittavat, että globaalisti tarkasteltuna sekä uskontoon lukeutuvien ihmisten lukumäärä että heidän suhteellinen osuutensa maailman väestöstä ovat kasvaneet viimeisten vuosikymmenien ajan. Todennäköisesti luotettavimpia maailmanlaajuisia uskontotilastoja kootaan Bostonin yliopistossa toimivassa kansainvälisessä uskontodemografiaa koskevassa hankkeessa *International Religious Demography Project*

[2] Furseth 2021, 6.

(IRD).[3] Hanke hyödyntää maailmanlaajuisia uskontojen kannattajatilastoja, joita Pew Research Center[4] ja Center for the Study of Global Christianity[5] ovat tuottaneet.

IRD-hankkeen kokoamista tilastoista käy ilmi, että jos vertailukohdaksi otetaan vuosi 1970, uskontojen kannattajamäärät ovat kasvaneet noin kolmesta miljardista yli seitsemään miljardiin vuoteen 2023 mennessä (Taulukko 1.). Eri uskontoihin lukeutuvien suhteellinen osuus maailman väestöstä on samaan aikaan kasvanut 81 prosentista 89 prosenttiin. Uskonnottomien määrä on kasvanut noin 0,7 miljardista noin 0,9 miljardiin. Maailman väkiluvun kasvu huomioiden tämä tarkoittaa, että uskonnottomien suhteellinen osuus maailman väestöstä on vähentynyt 19 prosentista 11 prosenttiin.

Väestöryhmien väliset erot syntyvyydessä ovat yksi tärkeä selittävä tekijä niin islamin kuin myös muiden uskontojen kannattajaosuuksien kasvun taustalla. Noin kolmasosa muslimeista asuu Afrikassa, eli maanosassa, jolle on laajemminkin ominaista keskimääräistä nopeampi väestönkasvu. Sen sijaan maailman uskonnottomista valtaosa elää Kiinassa, Japanissa, Euroopassa ja Yhdysvalloissa, joille on kaikille ominaista väestön ikääntyminen ja alentuvat lapsiluvut. Erityisesti Kiinan alhainen väestönkasvu selittää uskonnottomien osuuden nopeaa laskua, sillä valtaosa maailman uskonnottomiksi tilastoiduista elää Kiinassa.

Taulukko 1. Uskontoperinteiden kannattajamäärien ja -osuuksien kehitys koko maailmassa 1970–2023. Johnson & Crossing 2023a; www.worldreligiondatabase.org.

	1970	%	2023	%
Uskontojen kannattajat	2 986 913 000	80,8	7 147 900 000	88,8
- Kristinusko	1 216 131 000	32,9	2 604 381 000	32,4
- Islam	574 379 000	15,5	2 007 352 000	25,0
- Hindulaisuus	467 434 000	12,6	1 090 304 000	13,6
- Buddhalaisuus	233 383 000	6,3	535 545 000	6,7
- Kiinalainen kansanusko	238 188 000	6,4	458 580 000	5,7
- Etniset uskonnot	171 476 000	4,6	288 866 000	3,6
- Uudet uskonnot	39 557 000	1,1	66 488 000	0,8
- Sikhit	10 668 000	0,3	28 756 000	0,4
- Juutalaiset	13 959 000	0,4	15 210 000	0,2
- Muut	21 612 000	0,6	52 419 000	0,7
Uskonnottomat	708 478 000	19,2	897 412 000	11,2
Maailman väkiluku	3 695 390 000	100	8 045 311 000	100

Globaalit kannattajaluvut kätkevät kuitenkin sisäänsä merkittäviä alueellisia eroja. Euroopassa tapahtunut kehitys havainnollistaa tätä hyvin: koko Euroopan tasolla uskontojen

[3] Hanke toimii Institute on Culture, Religion and World Affairs (CURA) -yksikössä yliopiston alaisuudessa. Hankkeesta laajemmin, ks. https://www.bu.edu/cura/programs/religiousdemography/

[4] Pew Research Center toimii Washington DC:ssä Yhdysvalloissa. , ks. https://www.pewresearch.org/topic/religion/

[5] CSGC toimii South Hamiltonissa, Massachusettsissa Yhdysvalloissa.

kannattajaosuudet ovat kasvaneet noin 79 prosentista noin 84 prosenttiin vuosina 1970–2023 (Taulukko 2). Eri Euroopan osia vertailtaessa käy kuitenkin ilmi, että kasvu selittyy pelkästään muutoksella itäisessä Euroopassa. Kehityssuuntien ero itäisen ja muun Euroopan välillä paljastaa toisen tärkeän tekijän, joka selittää uskontojen kannattajaosuuksien kasvua uskonnottomien kustannuksella: kommunismin romahtaminen valtioideologiana on heijastunut uskontojen elpymiseen paitsi itäisessä Euroopassa, myös monissa Kaakkois- ja Itä-Aasian maissa.

Taulukko 2. Uskontojen kannattajien osuudet eri osissa Eurooppaa 1970–2023 sekä 2030 ennuste (%). Johnson & Crossing 2023b.

	1970	2000	2023	Ennuste 2030
Itäinen	62,6	84,5	92,1	92,5
Eteläinen	90,4	89,9	88,3	87,3
Pohjoinen	88,4	81,1	77,9	77,0
Läntinen	90,5	79,5	73,8	72,5
Koko Eurooppa	78,5	83,9	84,5	83,8
Koko maailma	80,8	87,2	88,8	89,4

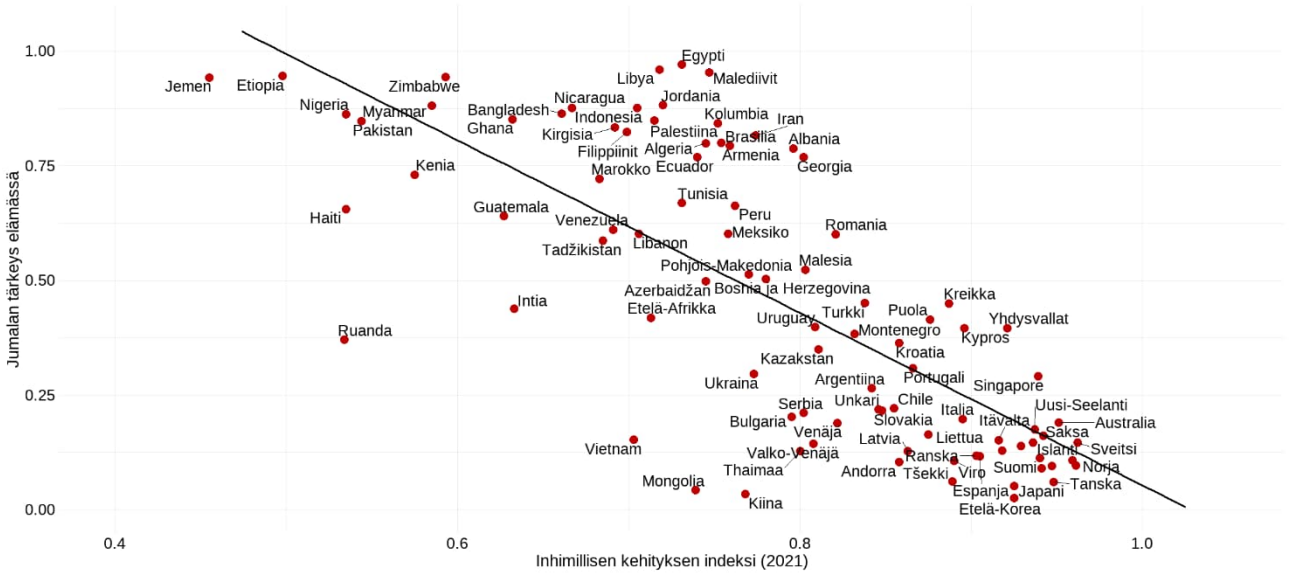
Uskontoihin kuulumisen osalta varsinkin läntinen ja pohjoinen Eurooppa kulkevat siis selkeästi vastakkaiseen suuntaan kuin globaali kehitys, ja pelkästään erot syntyvyydessä eivät tätä selitä. Kyse on kolmannesta uskontojen kannatukseen maailmanlaajuisesti vaikuttavasta tekijästä, maallistumisesta, joka näkyy selkeimmin pitkälle kehittyneissä länsimaissa.[6] Uskontososiologiassa maallistumista selitetään modernisaatiolla eli yhteiskuntien kehityksellä. Modernisaatiota on määritelty vaihtelevasti, mutta laajasti ottaen kyse on suuresta joukosta sosioekonomisia, kulttuurisia ja institutionaalisia muutoksia, jotka ovat lisänneet ihmisten aineellista hyvinvointia ja yhteiskunnallista osallisuutta. Maiden välisissä tilastollisissa vertailuissa yleisimmin käytettyjä modernisaation mittareita on inhimillisen kehityksen indeksi (Human Development Index, HDI), joka on YK:n kehitysohjelman (UNDP) kehittämä mittari, joka muodostuu elinajanodotteesta, tietotasosta (lukutaito ja koulutustaso) sekä henkeä kohden lasketusta bruttokansantuotteesta.[7]

Kun inhimillisen kehityksen indeksi suhteutetaan erilaisiin uskonnollisuutta koskeviin mittareihin, voidaan useimmiten nähdä selkeä negatiivinen yhteys. Toisin sanoen, mitä korkeampia arvoja maat saavat inhimillisen kehityksen indeksillä, sitä alhaisempia ovat uskonnollisuutta ilmaisevat indikaattorit. Kuviossa 1 on havainnollistettu inhimillisen kehityksen indeksin yhteyttä arvokyselyjen vastauksiin koskien sitä, kuinka tärkeäksi ihmiset kokevat Jumalan omassa elämässään. Kuvion oikeassa alanurkassa on suuri rypäs maita, jotka saavat korkeita arvoja inhimillisen kehityksen indeksillä ja vastaavasti matalia

[6] Sosiologisista maallistumisteorioista, ks. esim. Voas 2008, 2009; Bruce 2011; Pollack & Rosta 2018; Inglehart 2021; Molteni 2021; Kasselstrand ym. 2023.
[7] Ks. Ks. UNDP: Human Development Index. https://hdr.undp.org/data-center/human-development-index#/indicies/HDI

keskiarvoja siinä, kuinka tärkeäksi ihmiset arvioivat Jumalan omassa elämässään. Vastaavasti kuvion vasemmassa ylänurkassa on joukko maita, joille on ominaista alhainen inhimillisen kehityksen indeksi ja korkeaksi arvioitu Jumalan tärkeys. Valtaosa maista asettuu lähelle näiden ääripäiden välillä kulkevaa janaa, mikä kertoo siitä, että nämä asiat ovat yhteydessä toisiinsa.

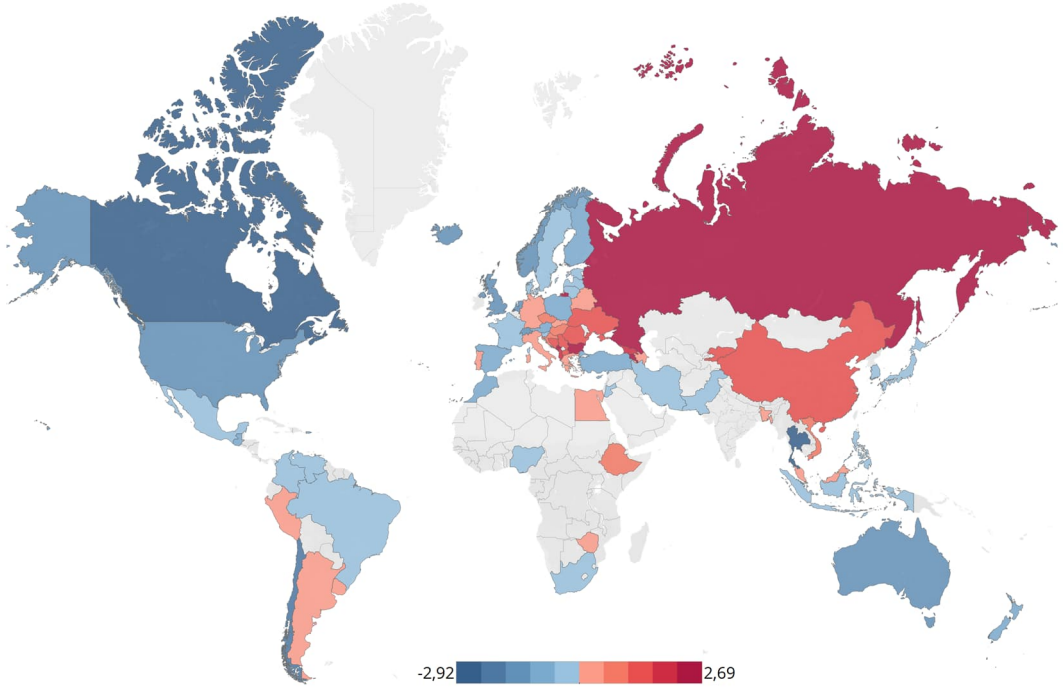
Kuvio 1. Inhimillisen kehityksen indeksin (2021) korrelaatiot Jumalan tärkeyden kanssa eri maissa viimeisimmän saatavissa olevan WVS tai EVS-arvokyselyn mukaan (2012–2022). EVS/WVS 2012–2022; UNDP 2022. N = 91.

Globaalisti uskontojen kannattajamäärien lukumääräinen kasvu sisältää siten myös vastakkaisen kehityssuunnan, jonka vaikutus tulee näkyviin hitaammin. Koska inhimillisen kehityksen indeksi on valtaosassa maailmaa ollut pitkään kasvusuunnassa, se ennustaa myös maallistumiskehityksen jatkuvan. Maallistumisen näkyminen toistaiseksi heikosti maailmanlaajuisissa tilastoissa selittyy edellä mainituilla syillä. Yhtäältä uskontojen kasvua uskonnottomuuden kustannuksella selittävät erot väestönkasvussa. Pitkälle kehittyneissä maissa myös syntyvyys laskee, mikä vähentää uskontokuntiin kuulumattomien osuuksia. Osa uskontokuntiin kuulumisen lisääntymisestä on myös ollut sikäli näennäistä, että osa 1970–1980-lukujen alhaisista luvuista selittyy sekularistisilla valtioideologioilla, ja viime aikojen muutoksessa on ollut pitkälti kyse aidommin ihmisten katsomuksia heijastavien lukemien esiin tulemisesta. Kuten kartalta ilmenee (Kuvio 2), valtaosa niistä maista, joissa ihmisten arviot Jumalan tärkeydestä elämässään ovat lisääntyneet, kuuluivat 1970-luvulla kommunismin valtapiirissä olleisiin maihin, kuten Venäjä, Kiina ja monet itäisen Euroopan maat.

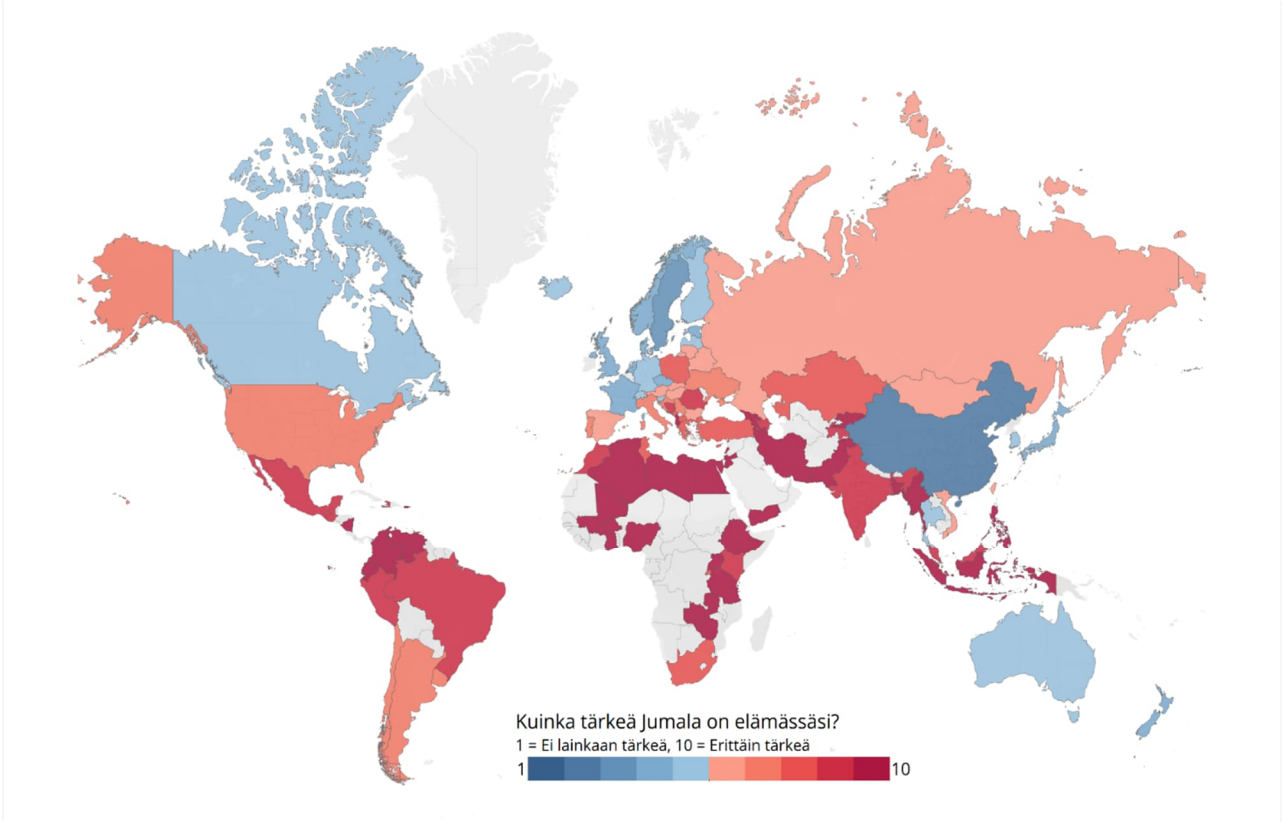
Vaikka maallistuminen on trendinä todellinen, valtaosassa maailmaa uskonnolla on hyvin tärkeä merkitys ihmisten elämässä (Kuvio 3).[8] Globaalissa katsannossa vauraat ja sekularisoituneet yhteiskunnat tulevat vielä kauan olemaan vähemmistössä ja uskontojen kannattajaosuuksien ennustetaan kasvavan vielä pitkään. Ristiriitaiset kehityskulut ennustavat kuitenkin jännitteiden lisääntymistä erilaisten katsomusten välille.

Kuvio 2. Muutos Jumalan tärkeydessä, keskiarvojen muutos ensimmäisen ja viimeisimmän mittauksen välillä. EVS/WVS 2012–2022. N = 76.

[8] On syytä huomata, että vaikka esitetyssä kartassa monista Afrikan maista puuttuu WVS-kyselyin saatu tieto, muusta tutkimuksesta tiedetään, että uskonto on hyvin merkittävässä roolissa ihmisten elämässä valtaosassa koko mannerta. Ks. Molteni 2021.

Kuvio 3. Jumalan tärkeys elämässä, maakohtainen keskiarvo asteikolla 1–10. EVS/WVS 2012–2022. N = 100.

Kaikki edellä kuvatut kehityssuunnat ennakoivat, että uskonnolliset jännitteet maailmassa eivät todennäköisesti tule lähitulevaisuudessa vähenemään. Koko maailmassa on nykyisin enemmän uskonnollisia ihmisiä kuin koskaan aikaisemmin: he muodostavat kasvavan osuuden maailman väestöstä ja he ovat lisääntyvässä määrin kosketuksissa sekä toistensa että maallistuneiden väestönosien kanssa. Samaan aikaan lähes kaikissa pitkälle kehittyneissä maissa väestö on tullut vähemmän uskonnolliseksi viimeisten vuosikymmenien aikana, ja maallistumisen merkkejä on nähtävissä myös muualla maailmassa. Keskinäisriippuvaisessa maailmassa tämä johtaa lisääntyviin kohtaamisiin erilaisia uskontoja ja katsomuksia edustavien ihmisten välillä. On siten odotettavissa, että erityisesti uskonnonvapauteen liittyvät kysymykset nousevat yhä useammin esiin yhteiskunnallisissa keskusteluissa. Uskonnonvapautta koskevat kansainväliset indeksit myös kertovat, että viimeisten noin 30 vuoden aikana uskonnonvapaus on globaalilla tasolla kaventunut.[9] Tästä syystä uskontojen yhteiskunnallinen merkitys kasvaa maallistumisestakin huolimatta.

[9] Ks. Ketola 2023a; 2023b; Salomäki ym. 2024, 13–42.

Maallistuminen ei siis ole ainoa uskontoon vaikuttava kehityskulku, vaan katsomuksellinen kenttä kirjavoituu myös muulla tavoin, ennen muuta lisääntyneen muuttoliikkeen ansiosta. Uskonnollisten yhteisöjen kirjo on laajentunut 2000-luvulla merkittävästi niin Suomessa kuin suuressa osassa Eurooppaa. Samanaikaisesti myös uskontoperinteiden sisällä uskonnollisten orientaatioiden kirjo kasvaa. Viimeaikaisessa tutkimuksessa on kiinnitetty lisääntyvää huomiota juuri niihin uskonnollisiin ja katsomuksellisiin ryhmiin, jotka jäävät perinteisen uskonnollisuuden ja uskonnottomuuden välimaastoon.

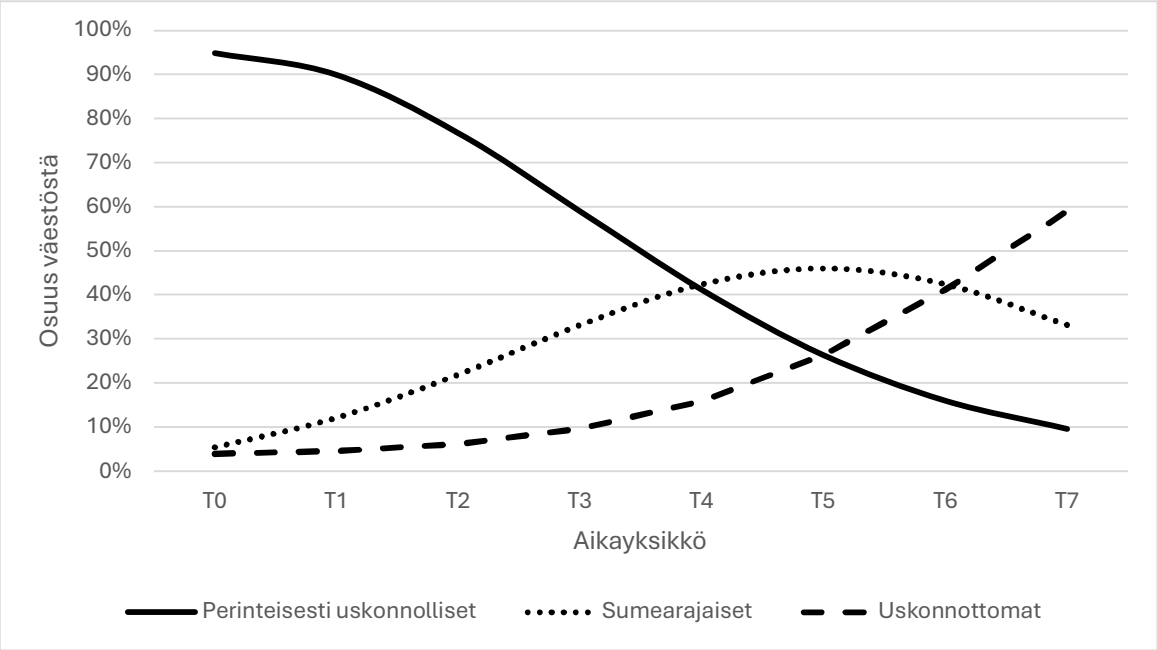
2. Katsomusten kirjo kasvaa – myös uskontoperinteiden sisällä

Uskontojen kannattajaosuuksien kasvusta huolimatta maallistuminen eli sekularisaatio on yhtä kaikki tutkijoiden mukaan todellinen ja varteenotettava uskontokenttään vaikuttava ilmiö. Se korostuu erityisesti pitkälle kehittyneissä liberaaleissa demokratioissa. Tältä kannalta on hyödyllistä katsoa kehityskulkuja varsinkin Euroopassa ja aivan erityisesti Suomessa. Useat viimeaikaiset tutkimukset viittaavat siihen, että suomalaisten uskonnollisuus on 2000-luvulla heikentynyt poikkeuksellisen nopeasti.[10] Kansainvälisen European Values Study -arvokyselyn havainnot esimerkiksi kertovat, kuinka Suomessa sukupolvien väliset erot arvoissa olivat kaikkein jyrkimpiä juuri uskonnon alueella. Lisäksi sukupolvien väliset erot uskonnollisuudessa olivat koko 30 maan aineistossa kaikkein suurimmat juuri Suomessa.[11]

Sekularisaatioteorioiden merkittävänä haasteena on ollut tulkita sitä verrattain suurta ihmisryhmää, joka ei ole konventionaalisesti uskonnollinen, mutta ei myöskään selkeästi uskonnoton. Useissa Euroopan maissa noin puolet väestöstä kuuluu tähän välimuotoiseen ryhmään.[12] David Voasin[13] esittämän teorian mukaan havainto voidaan kuitenkin selittää sekularisaation vaiheittaisella etenemisellä: ihmiset lakkaavat olemasta perinteisellä tavalla uskonnollisia nopeammin kuin heistä tulee täysin ja joka suhteessa maallistuneita. Vasta siirtymän myöhäisemmässä vaiheessa alkaa lisääntyä niiden ihmisten joukko, joita voi luonnehtia täysin maallistuneiksi tai uskonnottomiksi. Tämä tarkoittaa, että uskonnollisuuden heikkenemisen ensimmäisessä vaiheessa kasvaa niiden ihmisten joukko, jotka uskonnollisuuden heikentymisestä huolimatta edelleen ylläpitävät joitakin uskonnollisia tapoja, tai joiden uskonnollisuus saa epäkonventionaalisempia muotoja. Teoriaa voidaan havainnollistaa graafisesti kuvion 4 mukaisilla käyrillä, joissa x-akseli edustaa aikaa ja y-akseli suhteellisia väestöosuuksia.

[10] Niemelä 2015; Salomäki ym. 2020; Salomäki 2022; Mikkola & Saarelainen 2023; Taira ym. 2023.
[11] Salomäki ym. 2020, 38–44; Salomäki ym. 2024, 66–97.
[12] Storm 2009.
[13] Voas 2009.

Kuvio 4. Sekulaarin siirtymän vaiheittainen eteneminen Voasin (2009) mukaan.

Voas nimittää välimuotoista ryhmää termillä ”sumea uskollisuus” (*fuzzy fidelity*). Hän erottaa siinä kuitenkin useita erilaisia orientaatioita. Yhtäältä siihen kuuluvat sellaiset, joita on muissa yhteyksissä kuvattu ilmaisuin ”kulttuurisesti uskonnolliset”[14], ”uskonnollisesti etääntyneet”[15], tai “kuulumiseksi ilman uskoa” (eng. *belonging without believing*).[16] Kyseessä on se väestönosa, jolle uskonto ei ole henkilökohtaisesti merkittävä asia, mutta joka edelleen arvostaa kulttuurisia tapoja ja perinteitä, joiden juuret ovat uskonnossa. Suomalaisessa keskustelussa tähän ryhmään kuuluvia on nimitetty myös ”kulttuurikristityiksi”.[17] Toisaalta välimuotoisiin kuuluu myös ihmisiä, joille uskonto voi olla hyvinkin tärkeää, mutta jossain hyvin epäkonventionaalisessa tai kulttuurisesti vieraassa muodossa. Tässä ryhmässä ollaan tyypillisesti avoimia myös muista uskonnoista ja kulttuureista saaduille virikkeille, ja siitä on käytetty nimitystä ”henkisesti virittyneet”[18], tai suomalaisessa keskustelussa tavanomaisempaa käsitettä ”uushenkinen”.[19]

Maailmankuvien muutosten kannalta yksi kiinnostavimpia viimeaikaisia kansainvälisiä tutkimushankkeita on ollut nuorten aikuisten katsomuksia ja uskonnollisuutta selvittänyt

[14] Demerath 2000.
[15] Stolz ym. 2016.
[16] Hervieu-Léger 2000.
[17] Ks. Ketola 2020, 73.
[18] Nynäs ym. 2022.
[19] Mahlamäki & Opas 2022.

Young Adults and Religion in a Global Perspective -hanke.[20] Projektissa tutkittiin nuorten aikuisten (18–26 v.) subjektiivisia näkemyksiä uskontoon ja arvoihin omassa kulttuurikontekstisssaan kaikkiaan 12 eri maassa. Hankkeen tuloksena syntyi kuvaukset viidestä ”katsomuksellisesta prototyypistä”, jotka globaalilla tasolla auttoivat jäsentämään nuorten aikuisten katsomuksia ja suhdetta uskontoon. Maakohtaisissa tarkasteluissa kyseiset prototyypit ilmenivät eri asteisesti ja osin kulttuurisesti muuntelevin sisällöin, mutta peruspiirteissään tunnistettavina. Uskovien ja uskonnottomien prototyyppien lisäksi hankkeessa nostettiin esiin myös sellaisia katsomusprofiileja kuin ”sitoutumattomat traditionalistit”, ”henkisesti virittyneet” ja ”irralliset liberaalit”. Ne eivät edustaneet sen enempää perinteistä uskonnollisuutta kuin selväpiirteistä uskonnottomuuttakaan, mutta ne olivat siitä huolimatta aineistosta esiin piirtyviä katsomusprototyyppejä, jotka voitiin tunnistaa hyvinkin erilaisista kulttuurikonteksteista.[21]

On siis tärkeää ymmärtää, että sekularisaatioteoria ei ole ristiriidassa uushenkisten uskomusten yleistymisen kanssa tai sen kanssa, että uskontoa vaalitaan väestössä hyvinkin laajasti kulttuurisina tapoina tai perinteinä. Pitkällä aikavälillä teoria kuitenkin ennustaa myös näiden ilmiöiden heikkenemistä. On kuitenkin useita syitä, miksi tällaisissa ennusteissa on syytä olla varovainen. Tulevaisuus tuskin näyttäytyy yksinkertaisesti peilikuvana menneisyydestä. Keskeinen syy tähän on modernisaation aikaansaama katsomuksellisen ja uskonnollisen moninaisuuden arkipäiväistyminen. Tästä syystä prosessin lopputuloksena on tuskin yhtä kattavasti uskonnottomuuteen perustuvaa yhtenäiskulttuuria, kuin missä määrin perinteinen yhteiskunta oli uskonnon hallitsema. Alati laajenevat viestintäverkostot, lisääntyvä keskinäisriippuvuus, sekä ihmisten ja ideoiden nopeutunut liikkuvuus edesauttavat uskontojen ja kulttuurivaikutteiden siirtymistä yhteiskunnasta toiseen. Peter L. Berger, joka oli sekularisaatioteorioiden tärkeimpiä kehittäjiä, arvioi myöhemmässä tuotannossaan, että modernisaation keskeisin haaste uskonnolle ei piile niinkään maallistumisessa, vaan nimenomaan uskonnollisessa ja katsomuksellisessa moninaisuudessa ja moniarvoisuudessa.[22]

Uskonnottomuuden lisääntyminen on siten vain yksi – joskin kenties ilmeisin – modernin moniarvoisuuden ilmenemismuodoista. Sen lisäksi uskontoperinteet joutuvat kohtaamaan lisääntyvässä määrin myös muiden uskontojen läsnäolon ja vaikutusvallan yhteiskunnassa. Bergerin mukaan jokainen uskontoperinne joutuu arvioimaan opetustaan ja toimintatapojaan uudelleen tilanteessa, jossa ne eivät enää ole ainoa yhteiskunnan hyväksymä ja kansalaisten suosima uskonnollinen vaihtoehto. Samassa tilanteessa ovat kuitenkin myös uskonnottomat katsomukset, ideologiat ja aatteet. Niidenkin piirissä on saatettu vaalia monokulttuurista yhteiskuntaihannetta, jossa puolestaan uskonto on haluttu työntää yhteiskunnan marginaaliin. Myös sekularismin kannattajat ovat joutuneet tarkistamaan käsityksiään ja

[20] Nynäs ym. 2022.
[21] Nynäs ym. 2022.
[22] Berger 2014.

normatiivisia ihanteitaan uskonnon legitiimistä paikasta osana liberaalia demokratiaa ja modernia oikeusvaltiota ja aiheesta on käyty vilkasta keskustelua koko 2000-luvun.[23]

3. Uskonnollisuus eriytyy sukupuolen mukaan

Vielä 2000-luvun ensimmäisinä vuosina yli kolmasosa suomalaisista ilmoitti uskovansa kristinuskon Jumalaan ja lisäksi yli neljäsosa ilmoitti uskovansa Jumalaan eri tavalla kuin kirkko opettaa.[24] Viimeisimmän, vuoden 2024 kyselyn mukaan enää noin viidennes uskoi kristinuskon Jumalaan ja saman verran muulla tavoin. Tämä tarkoittaa, että enää noin kaksi viidestä suomalaisesta uskoo jonkinlaiseen Jumalaan, joskin epäilevällä kannalla on heidän lisäkseen noin vajaa viidennes. Joka tapauksessa enää vähemmistö suomalaisista on minkäänlaiseen jumalauskoon sitoutuneita.

Erityisesti suomalaisten aineistojen lähempi tarkastelu on kuitenkin viime aikoina paljastanut yllättävän kehityssuunnan: nuorissa ikäryhmissä miesten ja naisten uskonnollisuudet ovat alkaneet eriytyä.[25] Vanhemmissa ikäryhmissä naiset ovat lähes kaikilla mittareilla uskonnollisempia kuin miehet. Sen sijaan nuoremmissa ikäryhmissä nähdään erikoinen ilmiö: kun tarkasteluun otetaan pelkästään kristinuskolle ominaisia uskonkäsityksiä, nuoret miehet uskovat niihin järjestään nuoria naisia enemmän. Mutta jos tarkastellaan luonteeltaan yleisuskonnollisempia käsityksiä (esimerkiksi usko korkeampaan voimaan, enkeleihin, jälleensyntymiseen), naiset uskovat tällaisiin kaikissa ikäryhmissä miehiä enemmän. Nuorten miesten ja naisten uskonnollisuus eriytyy siis sen mukaan, millainen suhde heillä on kristinuskoon. Naiset ovat etääntyneet voimakkaasti kristinuskosta mutta ovat muutoin avoimempia uskonnollisuudelle, miehet taas ovat keskimäärin vähemmän uskonnollisia, mutta ovat nuorissa sukupolvissa lähentyneet kristinuskoon.

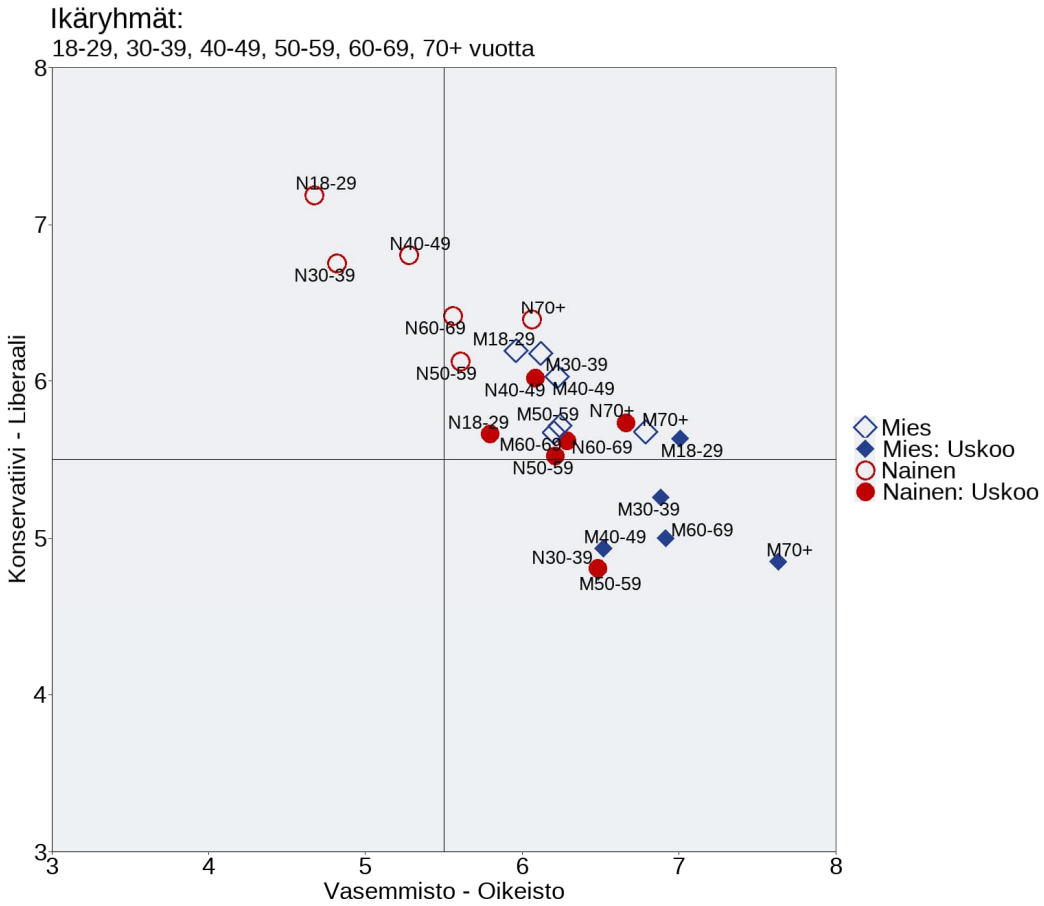
Muutokset uskonnollisuudessa sekä jumalauskossa ovat todennäköisesti yhteydessä miesten ja naisten arvomaailmojen eriytymiseen, joka on noussut esiin myös kansainvälisissä aineistoissa.[26] Kuten kuviosta 5 hahmottuu, naisilla melkeinpä jokainen ikäryhmä on edeltäjäänsä askeleen vasemmistolaisemmin ja liberaalimmin orientoitunut. Miehillä taas ikäryhmien väliset siirtymät ovat olleet pienempiä, eli miesten keskuudessa yleinen arvomuutos on ollut selkeästi vähäisempää. Tämä tarkoittaa sitä, että nuorten naisten ja nuorten miesten välillä on suurempi kuilu yhteiskunnallisissa arvoissa kuin vanhemmissa ikäryhmissä, mikä noudattaa kansainvälistä trendiä.[27]

---

[23] Ks. Habermas 2006; Taylor 2013/2010; Calhoun ym. 2011.
[24] Salomäki ym. 2024, 66.
[25] Salomäki ym. 2024, 77–85.
[26] Burn-Murdoch 2024; Evans 2024; Filipovic 2024.
[27] Salomäki ym. 2024, 84–85.

Lisäksi kaikissa ikäryhmissä kristinuskon Jumalaan uskovat ovat oman arvionsa mukaan lähes säännönmukaisesti lähempänä oikeistolaista ja konservatiivista arvomaailmaa kuin muut ikäryhmänsä jäsenet. Sama ilmiö on nähtävissä sekä miehillä että naisilla. Toisin sanoen suomalaiset liittävät kristillisen jumalauskon vahvasti oikeistokonservatiivisiin arvoihin. On luontevaa tulkita, että naiset, jotka ovat arvokartalla erityisen selkeästi siirtymässä kohti vasemmistoliberaalia suuntaa, tuntevat lisääntyvässä määrin kristillisen jumalauskon itselleen vieraaksi, koska se liitetään oikeistokonservatiivisiin mielikuviin. Vastaavasti miehet, joiden keskuudessa arvomuutos on ollut vähäisempää, ja jotka muutoinkin sijaitsevat arvokartalla lähempänä oikeistokonservatiivisuutta, saattavat kokea kristillisen jumalauskon aiempaa läheisemmäksi itselleen.

Kuvio 5. Kristilliseen Jumalaan uskovien asemoituminen poliittiselle arvokartalle suhteessa muihin suomalaisiin iän ja sukupuolen mukaan (keskiarvot 10-portaisella asteikolla molemmilla muuttujilla). Gallup Ecclesiastica 2024, N = 3 645–3 668.

4. Ilmastokriisi heijastuu uskontoihin kahtalaisin tavoin

Uskonnolliset yhteisöt ovat reagoineet ilmastonmuutoksen aiheuttamiin haasteisiin jo verrattain varhain. Kirkkojen maailmanneuvosto käynnisti ilmastonmuutosta koskevan ohjelman jo vuonna 1988. Dalai lama piti ensimmäisen ilmastoaiheisen puheensa Sarnathissa Intiassa vuonna 1990 ja vuonna 2009 buddhalaiset johtajat eri puolilta maailmaa allekirjoittivat julkilausuman *Time to Act is Now: A Buddhist Declaration on Climate Change*.[28] Vuonna 2002 julkaistiin Islamilainen julistus kestävästä kehityksestä (*Islamic Declaration on Sustainable Development*) YK:n huippukokouksen yhteydessä Johannesburgissa. Tähän päivään mennessä kaikki merkittävät uskontoperinteet ovat julkaisseet erilaisia periaateohjelmia tai allekirjoittaneet julkilausumia, joissa käsitellään ympäristökriisiä.

Yksi merkittävimmistä asiakirjoista on paavi Franciscuksen kiertokirje *Laudato si' (Ole ylistetty): yhteisen kotimme hoitamisesta*, joka julkaistiin vuonna 2015.[29] Kiertokirje eli ensyklika on katolisen kirkon korkein opetuskirje. Paavit ja piispat ovat aiemmin antaneet lausuntoja ympäristöstä, mutta tämä on ensimmäinen aihetta sivuava kiertokirje. Paavin näkökulmassa korostuu ympäristö- ja ilmastokeskustelujen yhdistäminen sosiaalisen oikeudenmukaisuuden, köyhyyden ja taloudellisen epätasa-arvon kysymyksiin. On huomionarvoista, kuinka kiertokirjeessä yhdistetään ympäristötiede ja -politiikka kristillisten kirkkojen vuosisataisiin sosiaalisen oikeudenmukaisuuden opetuksiin. Kiertokirje on paavin viesti ei vain kristityille, vaan koko ihmiskunnalle.

Evankelikaalisten kristittyjen suhtautuminen ilmastokriisiin on pitkään ollut huomattavan varauksellista.[30] Tästä huolimatta myös evankelikaalisuuden piirissä on nähtävissä merkkejä kasvavasta huolesta ympäristön tilaa kohtaan. Maailman evankelisen allianssin (WEA, World Evangelical Alliance) *Julistus luomakunnasta hoitamisesta* julkaistiin vuonna 2008 (*Statement on the Care of Creation*), joskaan siinä ei mainittu erikseen ilmastonmuutosta.[31] Sen sijaan vuonna 2009 julkaistu *Julistus luomakunnan hoitamisesta ja ilmastonmuutoksesta* (*Declaration on Creation Stewardship and Climate Change*) nostaa aiheen esille. Julistuksen taustalla on vuonna 1999 perustettu lähinnä evankelikaalisista kristityistä koostuva verkostoyhteistyöjärjestö Micah Network, jolla on nykyisin yli kolmesataa jäsenjärjestöä yli 90 maassa. Sen keskeisenä periaatteena on yhdistää evankeliumin julistaminen ja sosiaalisen oikeudenmukaisuuden edistäminen.

[28] Julistus päivitettiin vuonna 2015.
[29] Franciscus 2015/2016.
[30] Ks. esim. Pew Research Center 2022.
[31] Maailman evankelinen allianssi on 143 maassa toimivien evankelikaalisten kirkkojen yhteistyöjärjestö. Ks. https://worldea.org/who-we-are/

Islamin piirissä tärkein aihepiiristä lausuttu julkilausuma on nimeltään *Al-Mizan: A Covenant for the Earth*, ja se on laadittu useiden johtavien islamilaisten organisaatioiden ja tutkijoiden toimesta. Asiakirja esittää islamilaisen näkökulman ympäristökysymyksiin ja sen tavoitteena on vahvistaa paikallisia, alueellisia ja kansainvälisiä toimia ilmastonmuutoksen ja muiden planeettaa uhkaavien tekijöiden torjumiseksi. *Al-Mizan* korostaa tasapainon, harmonian ja maan hoitamisen periaatteita, jotka ovat syvälle juurtuneet islamilaiseen opetukseen. Se pyrkii integroimaan nämä eettiset periaatteet nykyaikaisiin ympäristökäytäntöihin, kannustaen yleistä hyvää, kieltäen väärät teot ja edistäen kohtuullisuutta. Asiakirja perustuu "mizanin" (tasapaino) käsitteeseen, jota käsitellään eräässä Koraanin suurassa.

Kuten edellä luetellut esimerkit kertovat, ilmastotietoisuus on synnyttänyt laajan kirjon uskonnollisia organisaatioita ja julkilausumia, jotka kehottavat ilmastonmuutoksen vastaiseen työhön. Julkilausumista hahmottuu selkeästi, että ilmastonmuutoksen merkityksellistäminen on usein sidoksissa uskonnollisiin maailmankatsomuksiin. Tulkintojen kirjo on kuitenkin suuri ja vaihtelee paitsi uskonnollisten perinteiden välillä, myös niiden sisällä. Uskontojen ekologisiin kysymyksiin perehtyneet tutkijat Mary Evelyn Tucker ja John Grim toteavatkin aihepiirin katsausartikkelissaan seuraavasti:

> *Uskontoja itseään haastaa sisäisesti niiden oma kaksikielinen kielenkäyttö, nimittäin niiden transsendenssin, valaistumisen ja pelastuksen kielet sekä niiden immanenssin, maan pyhyyden ja luonnon kunnioituksen kielet.*[32]

Tutkijat ovat siis kiinnittäneet huomiota siihen, että uskontoihin kuuluu sisäänrakennettuna tietty jännitteisyys. Yhtäältä niihin kuuluu transsendenssin kaipuu, valaistumisen tai tuonpuoleisen pelastuksen tavoittelu. Sikäli kun tämä aspekti korostuu, uskonnoissa voidaan väheksyä tämänpuoleista elämää, siinä kohdattuja kriisejä sekä ihmisen mahdollisuuksia puuttua asioiden kulkuun. Toisaalta uskontoihin kuuluu myös köyhistä ja heikompiosaisista huolehtimisen, sosiaalisen oikeudenmukaisuuden, elämän kunnioittamisen ja luonnon varjelemisen kaltaisia immanenttisia ihanteita ja normeja, jotka tähtäävät hyvään elämään tässä ajassa. Sikäli kun tämä puoli korostuu, uskonnot voivat merkittävällä tavalla motivoida esimerkiksi elämäntapamuutoksiin, joilla voidaan vaikuttaa ympäristöstä huolehtimiseen. Ilmastonmuutoksen kaltaiset kriisit saavat siten myös uskontoperinteiden sisällä hyvin erilaisia tulkintoja riippuen siitä, kumpaa aspektia halutaan korostaa. On kuitenkin merkillepantavaa, että ilmastokriisi tuntuu kampeavan uskontoja juuri jälkimmäiseen, immanenttiin painotukseen.

[32] Tucker & Grim 2017, 10.

5. Tulevaisuuden kehityssuuntia?

Minkälaista tulevaisuutta nämä edellä kuvatut kehityskulut ennustavat? Kuten edellä esitetyistä havainnoista voidaan päätellä, tilanne hahmottuu hyvinkin kompleksisena, eli käynnissä on useitakin keskenään jännitteisiä tai toisiaan risteäviä kehityskulkuja. Havainnot voidaan tiivistää seuraaviin kuuteen pääkohtaan:

1. Maallistuminen etenee, mutta uskontojen kannattajamäärät jatkavat kasvuaan globaalilla tasolla.
2. Maallistumisprosessi voimistaa uskontoperinteiden sisäistä erilaistumista – ei pelkästään uskonnottomuutta.
3. Katsomusten kirjo kasvaa sekä uskontojen moninaisuuden lisääntyessä että uskontoperinteiden sisäisen moninaistumisen kautta.
4. Uskontojen ja katsomusten lisääntyneen vuorovaikutuksen myötä uskontojen yhteiskunnallinen merkitys kasvaa, kun moninaisuuden hallinta nousee politiikan asialistalle.
5. Arvojen polarisoituminen ja sukupuolittuneisuus johtaa myös miesten ja naisten uskonnollisuuksia eri suuntiin, mikä omalta osaltaan kasvattaa uskontoperinteiden sisäistä tulkintojen kirjoa.
6. Uskonnot reagoivat ilmastokriisiin paitsi keskenään erilaisista lähtökohdista, myös sisäisesti jännitteisillä tulkinnoilla; yleiskuva kuitenkin on, että ympäristökriisi vahvistaa uskontojen immanenttisia tulkintoja huolenpidosta, ympäristövastuusta ja elämän kunnioituksesta.

Kuten listauksesta käy ilmi, useat tekijät näyttävät lisäävän sekä yhteiskuntien uskonnollista moninaisuutta että voimistavan uskontoperinteiden ja katsomusten sisäistä erilaistumista. Tämän ohella uskontojen ja katsomusten keskinäisen vuorovaikutuksen lisääntyminen ja moninaisuuden yhteiskunnallinen hallinta johtavat katsomusten yhteiskunnallisen merkityksen voimistumiseen. Nämä tekijät ovat johtaneet myös uskontodialogin merkityksen kasvuun eri uskontoperinteissä koko 2000-luvun ajan.[33] Erilaisten etnisten jännitteiden lisääntyessä on todennäköistä, että myös uskontodialogin yhteiskuntarauhaa ylläpitävä merkitys tulee kasvamaan.

Useiden samanaikaisten ja osin ristiriitaisten trendien johdosta katsomusten ja uskontojen tulevaisuuden ennustaminen yhtään pidemmälle on haasteellista. On ensinnäkin tärkeää huomata, että edellä kuvatut pitkän aikavälin uskontoja muovaavat kehityskulut, kuten maallistuminen, ovat teorioiden mukaan vahvasti sidoksissa yhteiskuntien muuhun kehitykseen, johon kuuluu sellaisia tekijöitä kuin aineellisen hyvinvoinnin lisääntyminen,

[33] Ks. esim. Furseth ym. 2018.

hallinnon tehostuminen, viestintäympäristöjen laajeneminen sekä ihmisten osallisuuden lisääntyminen yhteiskunnallisessa päätöksenteossa. Käsillä olevat kriisit saattavat kuitenkin horjuttaa kaikkia näitä kehityskulkuja. Ilmastonmuutoksen seuraukset, sodat ja muut isot kriisit vaarantavat yhteiskuntien kehityksen ja esimerkiksi erilaiset demokratiaa koskevat indikaattorit ovatkin viime vuosina heikentyneet osassa maailmaa. Kriisien syveneminen voi osaltaan johtaa myös uskonnollisten rajalinjojen ja identiteettien vahvistumiseen vaikeasti ennakoitavilla tavoilla.

Kuten edellä on kuvattu, uskontoperinteillä on myös sisään rakennettuja katsomuksellisia resursseja reagoida kriiseihin ja elinolosuhteiden heikkenemiseen keskenään ristiriitaisilla ja jopa vastakkaisilla tavoilla. Uskontoperinne itsessään ei määrää suhtautumista, vaan perinteiden sisällä vaikuttavat opilliset painotukset. Kriisit saattavat nostaa esiin uskontojen transsendenttisia huolenaiheita ja tavoitteita, kuten kuolemanjälkeinen pelastus, tai toiveita yliluonnollisesta väliintulosta kriisien ratkaisuksi. Toisaalta monet tekijät viittaavat siihen, että uskontoperinteissä on tällä hetkellä voimistumassa immanenttinen kehys, jossa päinvastoin korostuu kriisin uhreista kärsivien palveleminen, huolenpito luomakunnasta, sekä elämäntapojen ja kulutustottumusten kohtuullisuus.

Molempiin edellä kuvattuihin katsomuksia muovaaviin tekijöihin, sekä yhteiskunnallisen kehityksen suuntaan että uskonnollisten tulkintojen kehitykseen, liittyy tällä hetkellä suuria epävarmuustekijöitä. Emme vielä tiedä, kuinka syviin yhteiskunnallisiin kriiseihin ilmastonmuutos seurauksineen tulee johtamaan. Emme vielä tiedä, miten Ukrainan sota tulee Euroopassa vaikuttamaan. Emme vielä tiedä, mihin poliittisen populismin ja autoritaarisuuden nousu eri puolilla maailmaa tulee johtamaan. Kaikki nämä tekijät tulevat kuitenkin heijastumaan myös katsomusten ja uskontojen kehitykseen. Lisäksi katsomukset voivat reagoida kriiseihin sisäisesti erilaisilla tavoilla. Toistaiseksi emme kuitenkaan tiedä, kumpaan suuntaan uskontoperinteet tulevat kallistumaan sisäisessä kehityksessään. Todennäköistä kuitenkin on, että myös uskontoperinteiden sisäinen jakaantuminen erilaisiin tulkintaperinteisiin tulee voimistumaan.

Uskonto- ja katsomusperinteillä on merkittävä ja mahdollisesti jopa voimistuva vaikutus siihen, kuinka ihmiset maailmantilannetta ja siinä ilmeneviä kriisejä tulkitsevat. Valtaosa maailman ihmisistä on yhden tai useamman uskontoperinteen vaikutuspiirissä ja lisäksi uskontoihin pohjautuvat syvään juurtuneet ajatusmallit ja tulkintakehykset vaikuttavat kulttuurissa maallistumisesta huolimatta. Tältä kannalta ei ole yhdentekevää, miten erityisesti vaikutusvaltaiset uskonnolliset toimijat reagoivat lähestyviin kriiseihin. Samankin uskontoperinteen piirissä eri toimijat voivat nostaa esiin hyvin erilaisia kulttuurisia resursseja tilanteen kohtaamiseksi. Siksi on tärkeää kiinnittää huomiota ei vain uskontoperinteisiin sinällään, vaan niiden sisällä vaikuttaviin tulkintatraditioihin, jotka mahdollisesti vahvistuvat tai heikentyvät.

7. Kirjallisuus

Uskonto modernissa yhteiskunnassa

Berger, Peter. 2014. *The Many Altars of Modernity: Toward a Paradigm for Religion in a Pluralist Age*. Berlin: Walter de Gruyter.

Berger, Peter L.; Davie, Grace & Fokas, Effie. 2008. *Religious America, Secular Europe? A Theme and Variations*. Farnham: Ashgate.

Bruce, Steve.2011. *Secularization: In Defence of an Unfashionable Theory*. Oxford: Oxford University Press.

Burne-Murdoch, John. 2024. A new global gender divide is emerging. *Financial Times* 26.1.2024. https://www.ft.com/content/29fd9b5c-2f35-41bf-9d4c-994db4e12998?_hsenc=p2ANqtz-_5SDtMkIGi-JjQxLW6uBwHAwYMQqXm20eH5LfGMyFhpeiV75YDdyE8nxrqJACkGvmoMiTC (viitattu 24.6.2024.).

Calhoun, Craig; Juergensmeyer, Mark & VanAntwerpen, Jonathan (eds.), 2011. *Rethinking Secularism*. Oxford: Oxford University Press.

Casanova, José, 2009. The Secular and Secularisms. *Social Research* 76 (4), 1049–1066.

Demerath, N. Jay, III. 2000. "The Rise of 'Cultural Religion' in European Christianity: Learning from Poland, Northern Ireland, and Sweden." *Social Compass* 47(1): 127–139.

Evans, Alice. 2024. What prevents & what drives gendered ideological polarisation? https://www.ggd.world/p/what-prevents-and-what-drives-gendered (viitattu 24.6.2024.).

Filopovic, Jill. 2024. Gen Z Men Are Going Back to Church. Why? *Slate* (Oct 11. 2024). https://slate.com/news-and-politics/2024/10/men-women-politics-gen-z-trump-harris-church-christianity-religion-gender-divide.html (Viitattu 4.11.2024).

Furseth, Inger. 2021. Religious complexity: theorizing multiple religious trends. *Journal of Contemporary Religion* 36(1): 1-18.

Furseth, Inger; Ahlin, Lars; Ketola, Kimmo; Leis-Peters, Annette, Repstad, Pål; Sigurvinsson, Bjarni Randver & Urstad, Sivert Skålvoll. 2018. Faith and Worldview Communities and Their Leaders – Inward or Outward Looking? In: Inger Furseth (ed.) *Religious Complexity in the Public Sphere: Comparing Nordic Countries*, 251–290. Cham, Switzerland: Palgrave Macmillan.

Habermas, Jürgen. (2006) Religion in the Public Sphere. *European Journal of Philosopy* 14 (1): 1–25.

Hervieu-Léger, Danièle. 2000. *Religion as a Chain of Memory*. Cambridge: Polity.

Inglehart, Ronald F. 2021. *Religion's Sudden Decline. What's Causing it, And What Comes Next?* Oxford: Oxford University Press.

Johnson, Todd M. & Crossing, Peter, F. 2023a. Religions by continent. *Journal of Religion and Demography* 10, 90–108.

Johnson, Todd M. & Crossing, Peter, F. 2023b. The World by Religion. *Journal of Religion and Demography* 10, 1–89.

Kallunki, Valdemar. (2018) Sekularisaatioparadigma. Teoksessa Kimmo Ketola, Tuomas Martikainen & Teemu Taira (toim.) *Uskontososiologia*. Turku: Eetos, 49–62.

Kasselstrand, Isabella. 2015. Nonbelievers in the Church: A Study of Cultural Religion in Sweden. *Sociology of Religion* 76 (3): 275–294.

Kasselstrand, Isabella; Zuckerman, Phil & Cragun, Ryan T. 2023. *Beyond Doubt: The Secularization of Society.* New York, NY: New York University Press.

Ketola, Kimmo. 1997. Maailmankuvat ja niiden tutkimus: kognitiivinen lähestymistapa, Teoksessa Helena Helve toim. *Arvot, maailmankuvat, sukupuoli*, 9-37. Helsinki Yliopistopaino.

Ketola, Kimmo. 2023a. Suomalainen uskontolainsäädäntö sekä uskonnon ja valtion suhteet kansainvälisessä vertailussa. Teoksessa: Isto Peltomäki & Veli-Matti Salminen (toim.), *Kirkko yhteiskunnassa: suhteet ja rajapinnat. Uskonnonvapauslaki 100 vuotta*, 11–40. (Suomen. ev.lut. kirkon tutkimusjulkaisuja 143; Suomalaisen Teologisen Kirjallisuusseuran julkaisuja 303) Helsinki: Kirkon tutkimus ja koulutus & Suomalainen Teologinen kirjallisuusseura.

Ketola, Kimmo. 2023b. *Uskonnonvapaus katsomuksellisesti moninaisessa valtiossa. Suomalaisten näkemykset kirkon ja valtion suhteista ja uskonnonvapauden merkityksestä*. Ajankohtaisraportti 2/2023, Kirkon tutkimus ja koulutus. Verkkojulkaisu: https://evl.fi/documents/1327140/0/Suomalaiset+ja+uskonnonvapaus+-raportti-23-3-2023+%281%29.pdf/e4720ef5-d3a6-60fc-b2f8-217653a8d2af?t=1703055599998

Ketola, Kimmo & Salomäki, Hanna. 2024. Uskonnollisia, uskonnottomia, vai vähän molempia? Nuorten suhde uskontoon maallistuvassa yhteiskunnassa. Teoksessa: Tomi Kiilakoski, toim. *Katsomusaiheita: Nuorisobarometri 2023*, 101–124. Helsinki: Valtion nuorisoneuvosto, Nuorisotutkimusseura/ Nuorisotutkimusverkosto, opetus- ja kulttuuriministeriö.

Mahlamäki, Tiina & Opas, Minna (toim.). 2022. *Uushenkisyys*. Tietolipas 275. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.

Mikkola, Sini & Saarelainen, Suvi-Maria (toim.). 2023. *Millenniaalien kirkko: kulttuuriset muutokset ja kristillinen usko*. Suomen ev.-lut. kirkon tutkimusjulkaisuja 139. Helsinki: Kirkon tutkimus ja koulutus.

Molteni, Francesco. 2021. *A Need for Religion: Insecurity and Religiosity in the Contemporary World*. International Studies in Sociology and Social Anthropology, vol. 135. Leiden: Brill.

Niemelä, Kati. 2015. 'No Longer Believing in Belonging': A Longitudinal Study of Finnish Generation Y from Confirmation Experience to Church-Leaving. *Social Compass* 62 (2): 172–186.

Norris, Pippa & Inglehart, Ronald F. 2004. *Sacred and Secular: Religion and Politics Worldwide*. Cambridge, MA: Cambridge University Press.

Nynäs, Peter; Keysar, Ariela; Kontala, Janne; Golo, Ben Willie Kwaku; Lassander, Mika T.; Stherin, Marat; Sjö, Sofia & Stenner, Paul (eds.). 2022. *The Diversity of Worldviews Among Young Adults: Contemporary (Non)Religiosity and Spirituality Through the Lens of an International Mixed Method Study*. (Cham, Switzerland: Springer).

Pollack, Detlef & Rosta, Gergely. 2017. *Religion and Modernity: An International Comparison*. Oxford: Oxford University Press.

Salomäki, Hanna. 2022. Suomalaisten ikä- ja sukupuolierot uskonnollisuudessa 2020-luvulla. Teoksessa: Veli-Matti Salminen & Niko Huttunen, toim. *Spiritualiteetti 2000-luvun Suomessa*. Suomen ev.-lut. kirkon tutkimusjulkaisuja 137. Helsinki: Kirkon tutkimus ja koulutus, 228–257.

Salomäki, Hanna; Hytönen, Maarit; Ketola, Kimmo; Salminen, Veli-Matti & Sohlberg, Jussi. 2020. *Uskonto arjessa ja juhlassa. Suomen evankelis-luterilainen kirkko vuosina 2016–2019*. Kirkon tutkimuskeskuksen julkaisuja 134. Tampere: Kirkon tutkimuskeskus.

Salomäki, Hanna; Ketola, Kimmo, Komulainen, Jyri; Salminen, Veli-Matti & Sohlberg, Jussi. 2024. *Kirkko epävarmuuksien ajassa. Suomen evankelis-luterilainen kirkko 2020–2023*. (Suomen ev.-lut. kirkon tutkimusjulkaisuja 147) Helsinki: Kirkon tutkimus ja koulutus.

Sundback, Susan. 2000. "Medlemskapet i de lutherska kyrkorna i Norden." Folkkyrkor och religiös pluralism: den nordiska religiösa modellen, edited by Göran Gustafsson and Thorleif Pettersson, 34–73. Stockholm: Verbum.

Stolz, Jörg; Könemann, Judith; Purdie, Mallory; Schneuwly, Engleberger, Thomas; Küggeler, Michael. 2016. *(Un)Believing in Modern Society: Religion, Spirituality, and Religious-Secular Competition*. London: Routledge.

Storm, Ingrid. 2009. Halfway to Heaven: Four Types of Fuzzy Fidelity in Europe. *Journal for the Scientific Study of Religion* 48 (4): 702–718.

Taira, Teemu & Ketola, Kimmo & Sohlberg, Jussi. 2023. Normalization of nonreligious identity in Finland. *Journal of Contemporary Religion* 38/1,1 –19. DOI: 10.1080/13537903.2022.2138020.

Taylor, Charles. 2013/2010. The Meaning of Secularism. In: Silvio Ferrari & Rinaldo Christofori (eds.), *Religion in the Public Space* Vol. III. Farnham: Ashgate, 29–34.

Voas, David. 2008. The Continuing Secular Transition. In: Detlef Pollack and Daniel V. Olson (eds.), *The Role of Religion in Modern Societies*, 25–48. New York, NY: Routledge.

Voas, David. 2009. The Rise and Fall of Fuzzy Fidelity in Europe. *European Sociological Review*. 25(2): 155–168.

Uskonto ja ilmastonmuutos

Berry, Thomas. 2009. *The Sacred Universe: Earth Spirituality and Religion in the 21st Century* New York: Columbia University Press.

Boff, Leonardo. 1997. *Cry of the Earth, Cry of the Poor*. Maryknoll, NY: Orbis Books.

Gottlieb, Roger S. (ed.), *The Oxford Handbook of Religion and Ecology* (2006; online edn, Oxford Academic, 2 Sept. 2009), https://doi.org/10.1093/oxfordhb/9780195178722.001.0001

Grim, John and Mary Evelyn Tucker, eds. 2014. *Ecology and Religion*. Washington, DC: Island Press.

Jenkins, Willis; Tucker, Mary Evelyn & Grim, John. 2017. *Routledge Handbook of Religion and Ecology*. London & New York: Routledge.

Franciscus, 2015/2016. *Paavi Franciscuksen kiertokirje Laudato si' yhteisen kotimme hoitamisesta*. Helsinki: Katolinen tiedotuskeskus.

Pew Research Center, 2022. "How Religion Intersects With Americans' Views on the Environment". https://www.pewresearch.org/religion/2022/11/17/how-religion-intersects-with-americans-views-on-the-environment/

Taylor, Bron, ed. 2008. *Encyclopedia of Religion, Nature, and Culture*. London: Bloomsbury.

Tucker, Mary Evelyn. 2004. *Worldly Wonder: Religions Enter their Ecological Phase*. Chicago: Open Court.

Tucker, Mary Evelyn and John Grim, eds. 2001. Religion and Ecology: Can the Climate Change? *Daedalus* Vol. 130, No.4.

Tucker, Mary Evelyn and John Grim. 2017. The Movement of Religion and Ecology: Emerging Field and Dynamic Force. In Jenkins, Willis; Tucker, Mary Evelyn & Grim, John eds. *Routledge Handbook of Religion and Ecology*, 3-12. London & New York: Routledge.